

گزارشی از جلسات نقد و بررسی کتاب «مکتب در فرآیند تکامل»: بخش دوم کتاب

ایمان نوربخش*

چکیده: کتاب «مکتب در فرآیند تکامل» بر مبنای دو هدف، توسط دکتر حسین مدرّسی طباطبایی، تألیف شده است: ۱. معرّفی تاریخ تشیع به عنوان یک جریان عقیدتی در اسلام، به خوانندگان غربی و غیر مسلمان ۲. شناخت فرآیند شکل‌گیری و تکامل مکتب تشیع در سه قرن نخست اسلامی. بخش دوم کتاب با عنوان «غلو، تقصیر و راه میانه» شامل مروری کوتاه بر تحوّل مفاهیم غلو و تفویض است که در این نقد، بخش اعظم آن مورد بررسی قرار گرفته است. روایات استناد شده در کتاب مکتب در فرآیند تکامل، در موضوعهای غلو، تفویض، تقصیر و معنای امامت از منابع حدیثی همچون الکافی شیخ کلینی، الغیبة محمّدبن ابراهیم نعمانی و اختیار معرفة الرجال شیخ طوسی استخراج شده که در این مقاله، به بررسی آنها پرداخته شده است.

کلیدواژه: کتاب - مکتب در فرآیند تکامل - نقد و بررسی / تشیع / تشیع - تاریخ / امامت / خلافت / غیبت امام عصر علیه السلام

---

*. کارشناس ارشد مدیریت مالی.

اشاره

در شماره ۱۸ سفینه و پس از آن، گزارشی از نقد و بررسی دانشور فاضل، جناب حجّت الاسلام حسن طارمی راد، بر کتاب مکتب در فرآیند تکامل، نوشته استاد دکتر سید حسین مدرّسی طباطبایی (چاپ اول، تهران: کویر، ۱۳۸۶) ارائه شد. اینک در این گفتار، گزارشی از بررسی بخش دوم کتاب (ص ۵۶ به بعد) عرضه می شود.

بار دیگر، از خوانندگان ژرف‌نگر می‌خواهیم که با دقت، در این سطور بنگرند و ما را از دیدگاه‌های پژوهشی خود بی‌بهره نگذارند.

بررسی بخش دوم

معنا و مفهوم غلو

در فصل دوم مؤلف به نحوه پیدایش جریان غلو و تفویض در شیعه پرداخته است. ابتدای بخش دوم در صفحه ۵۸ با این جملات آغاز می‌گردد: «در آیات بسیار دیگری تأکید شده است که پیامبران مردمانی عادی بودند و مانند همه مردم زندگی کرده و درگذشتند.» و در باره پیامبر اسلام قرآن تأکید می‌کند که «او یک انسان عادی است.... علی‌رغم... چنین این تأکیدات فکر اینکه پیامبر ﷺ موجودی فوق بشری است بلافاصله پس از درگذشت آن حضرت آغاز شد.» وی سپس با ذکر تاریخی از جریان غلو نتیجه‌گیری می‌کند که بسیاری از معجزات و خوارق عادات و مقاماتی که برای ائمه ﷺ نقل شده است از ساخته‌های غلات می‌باشد. سؤالی که نویسنده به آن پاسخی نداده است این است که ملاک فوق بشری بودن و غیر عادی بودن چیست؟ آیا هر امر غیر عادی و غیر معمولی برای نوع افراد بشر، فوق بشری و غلو محسوب می‌گردد؟ مثلاً اگر انسانی دارای علم و معلومات فراوانی باشد و یا حافظه استثنایی داشته باشد و یا مثلاً از لحاظ نیروی جسمانی قدرت فوق‌العاده‌ای داشته

باشد، فوق بشر محسوب خواهد شد؟

در قرآن موارد غیر عادی بسیاری به پیامبران نسبت داده شده است، مثل: به دنیا آمدن بدون پدر و تکلم و ادعای پیامبری بلافاصله پس از تولد (حضرت عیسی علیه السلام) رسیدن به پیامبری در دوران کودکی (حضرت یحیی علیه السلام) تکلم با حیوانات و پرندگان (حضرت داوود و سلیمان علیهم السلام) شفا دادن بیماران، زنده کردن مردگان (حضرت عیسی علیه السلام)، شفای نابینا بوسیله پیراهن (حضرت یوسف علیه السلام) تسخیر در نیروهای طبیعت (تسخیر باد توسط حضرت سلیمان علیه السلام). این موارد فقط بخشی از موارد متعددی است که به عنوان امور غیر عادی در قرآن به پیامبران نسبت داده شده است.

اما این خصوصیات غیر عادی فقط مختص پیامبران نیست بلکه موارد خارق العاده زیادی نیز برای غیر پیامبران نقل شده است مثل: نزول غذای بهشتی از آسمان (حضرت مریم)، مشاهده و تکلم با فرشتگان (ساره همسر حضرت ابراهیم علیه السلام)، قدرت جسمانی غیر عادی (ذوالقرنین)، حاضر کردن تخت بلقیس از سرزمینی دیگر در یک چشم به هم زدن (آصف بن برخیا)، خوابیدن و برخاستن پس از سیصد سال (اصحاب کهف). بنابراین آیا به محض مواجهه با یک مسئله غیر عادی که به یک انسان نسبت داده شده است می توان آن را فوق بشری و ساخته و پرداخته غلات دانست؟

در صفحه ۶۰ تعریفی که از غلو ارائه می دهد این است: اعتقاد به اینکه کسی نمرده و خود را از مردمان پنهان نماید، چنانکه کیسانیه درباره محمد بن حنفیه برای اولین بار این ادعا را مطرح کردند. «این اعتقاد در میان سواد اعظم مسلمانان با نام غلو شناخته شده و هواداران آن به عنوان غلات خوانده می شدند و این مفهوم نخستین آن کلمه بود». نکته ای که باید در اینجا دقت کرد، این است که فرق است میان اینکه قائل شویم کسی خلود دارد و نامیراست و هرگز نمی میرد، با اینکه کسی

فعالاً زنده است و نمرده است. حتی مفهوم غیبت هم با جاودانگی و خلود متفاوت است. این تمایز و تفاوت را نویسنده محترم قائل نشده‌اند.

در صفحه ۶۲، نویسنده مشخصاتی که از غلو ارائه می‌دهد: اعتقاد به اینکه کسانی علم نامحدود و علم غیب و قدرت تصرف در کائنات دارند. برای اینکه ادعای نویسنده درباره غلات و نتیجه‌گیری‌های بعدی را بررسی کنیم باید ابتدا به تشریح مفهوم غلو بپردازیم، مفهوم غلو چیست و چرا ائمه غلات را نفرین می‌کردند؟ در لغت، غلو به معنای از حد گذشتن و بالا رفتن است و ارتفاع معنای دیگری است که برای غلو آمده است. در کتاب الزینه که از مراجع این کتاب نیز هست، ابوحاتم رازی غلو را چنین معنا می‌نماید: «غلو به معنای هرگونه از حد گذشتن است و در اعتقاد یعنی اعتقاد به صفتی برای کسی که لایق و شایسته آن نباشد. مثلاً کسی را که پیامبر نیست، پیامبر بدانیم و یا کسی را که خدا نیست، خدا بخوانیم.»

در قرآن در دو آیه از لفظ غلو استفاده شده (نساء / ۱۷۱ و مائده ۷۷) و در هر دوی آنها که خطاب به مسیحیان است، غلو به معنای خدا انگاشتن یک مخلوق تعبیر شده است. یکی از وجوه اینکه در برخی روایات، امیرالمؤمنین علیه السلام نیز به حضرت عیسی تشبیه شده، از این جهت است.

از لحاظ اصطلاحی غلو و غلات در میان شیعیان و اهل سنت به دو معنای متفاوت به کار می‌رود. در میان اهل سنت کلمه غلو به کسانی اطلاق می‌شود که خود را پیرو علی بن ابیطالب می‌دانند. چنانکه در کتاب الکیسانیه فی التاریخ و الادب نوشته و داد قاضی چنین می‌گوید که: «در قرن اول شیعه به دو گروه اطلاق شده است: گروه معتدلی که علی را بر عثمان مقدم می‌دانسته‌اند و دوم گروهی که پیروان عبدالله بن سبا بوده و وی را وصی و جانشین پیامبر می‌دانسته‌اند. این گروه دوم قائل به غلو درباره علی شدند.» در میزان الاعتدال ذهبی، درباره ابان بن تغلب

چنین می‌گوید: «در قرن اول هرکس به عثمان بد می‌گفته و از طلحه، زبیر و معاویه تبری می‌جسته است به او شیعه غالی گفته می‌شد. در زمان ما (قرن هفتم) قائل به کفر معاویه، طلحه، زبیر و تبری از شیخین، شیعه غالی گفته می‌شود.» (میزان الاعتدال ذهبی ج ۱، ص ۵) اصطلاح شیعه غالی متعلق به اهل سنت است و در اصطلاح شیعه، غلو و غالی از تشیع جداست. بنابراین در تراجم اهل سنت به هرکس شیعه غالی گفته می‌شده یعنی آن فرد قائل به وصایت امیرالمؤمنین علیه السلام بوده است، نه اینکه لزوماً آن فرد قائل به الوهیت ایشان و یا عروج ایشان به آسمان، بوده است.

در شیعه جریانهای مختلفی بنام غلات شناخته می‌شدند، که شیعه آنها را خارج از مذهب می‌داند، یعنی در اصطلاح شیعه ما شیعه غالی نداریم. ابوحاتم رازی که خود شیعه اسماعیلی است، در کتاب الزینه می‌گوید: نخستین کسی که قول به غلو را مطرح کرد عبدالله بن سبا بود که قائل به غیبت و الوهیت امیرالمؤمنین علیه السلام شده است. در شیعه غلو با الوهیت ائمه شناخته می‌شود و یا قول به اینکه خدا در جسم آنان حلول کرده است. شیخ صدوق در کتاب اعتقادات خود غلو را به معنای اعتقاد به نمردن ائمه، خلود، حلول و تناسخ آنها می‌داند. اهل غلو به همین بهانه تشریح و یا اباحه‌گری می‌کردند، مثلاً بعضی از احکام را نسخ و یا بعضی را تغییر می‌دادند. وجه مشترک آنها اعتقاد به الوهیت ائمه و گاهی نبوت یکی از افراد خودشان بوده است. تأکید ائمه بر جداسازی غلات از شیعه هم به این دلیل بوده است.

سند دیگری که نویسنده از آن استفاده کرده است، استناد به شعری از اسماعیل حمیری است، که شاعر معروفی در زمان امام صادق علیه السلام بوده است. (پاورقی ۲ صفحه ۶۰ کتاب) او ابتدا قائل به امامت محمدبن حنفیه بوده و سپس به برکت امام صادق علیه السلام شیعه شده است. شرح حال او در کتاب کمال الدین صدوق آمده است. در شعری که او به مناسبت شیعه شدنش سروده چنین می‌گوید: «كنت اقول بالغلو و اعتقد غيبه محمدبن حنفیه...». نویسنده از این تعبیر استفاده کرده است که غلو همان

اعتقاد به نمردن است. در حالیکه در کتاب الکیسانیه فی التاریخ و الادب، و داد قاضی نقل می‌کند که کیسانیه به هنگام مرگ محمد بن حنفیه ادعا کردند: «شبه له...» یعنی همان اشتباهی را که نصاری درباره عیسی علیه السلام کردند، مسلمین مرتکب شدند. یعنی تصور کردند که محمد بن حنفیه مرده است، در حالیکه اشتباه شده و نمرده است. این اعتقادی بود که کیسانیه داشتند، با این حال نمی‌توان از این نتیجه گرفت که «سواد اعظم» مسلمانان اعتقاد به غلو را به معنای اعتقاد به نمردن کسی می‌دانسته‌اند. ضمن اینکه خود و داد قاضی قبول ندارند که سید حمیری شیعه شده باشد و این شعر را منسوب به او نمی‌داند. بنابراین نمی‌توان بنا بر یک قول که در آن مناقشه هست، نتیجه گرفت که غلو به معنای اعتقاد به نمردن کسی است. با توجه به معنی غلو باید گفت که نویسندگان در توضیح معنای غلو به خطا رفته، به این معنی که صرف اعتقاد به زنده بودن کسی و غیبت او غلو تلقی نمی‌گردد، بلکه آنچه غلو شناخته می‌شده اعتقاد به خلود، حلول و یا الوهیت یک انسان بوده است، چنانکه کیسانیه نیز قائل به تشبیه ائمه خود به خدا بوده‌اند. ضمن اینکه غلات کار دیگری که انجام می‌دادند، تشریح و تغییر احکام بوده است، که منجر به اباحه‌گری می‌شده است.

معنا و مفهوم تفویض:

در صفحات ۶۹ و ۷۰ مؤلف به معنای تفویض پرداخته است و تعریف تفویض را بر اساس برخی متون روایی و کتب مفوضه استخراج کرده است. اشکالی که بر روش کار مؤلف وارد است این است که روش روشنی برای نقد متون شیعی و یا معیار مشخصی برای درستی و نادرستی و قابل استناد بودن یک مطلب، یا یک روایت ارائه نمی‌دهد. ضمن اینکه در برخی موارد به کتبی به عنوان منابع اعتقادی شیعه اشاره شده که نمی‌توان آنها را جزء کتب شیعه به شمار آورد مثل کتاب هدایه الکبری حسین بن همدان خصیبی و یا کتاب الهفت منسوب به مفضل بن عمر که

درباره آنها صحبت خواهیم کرد.

معنایی که مؤلف از تفویض ارائه کرده این است که خداوند کلیه امور خلق، رزق، موت و حیات را به ائمه واگذار کرده و هر چه در جهان روی می دهد به اراده آنهاست. ضمن اینکه آنها می توانند حکمی را نسخ، حلال را حرام و حرام را حلال نمایند. آنها به همه چیز آگاهی دارند، به زبان همه انسانها صحبت می کنند و زبان حیوانات را نیز می دانند.

در اینجا تعریفی که مؤلف از تفویض ارائه داده، بخشی از آن درست و بخش دیگری را با مسائل دیگری خلط کرده است. برای اینکه بدانیم مفوضه چه کسانی بودند و تعریف آنها از تفویض چه بود و چرا ائمه با آن مخالف بودند باید به منابع اعتقادی شیعه مراجعه کرد. شیخ مفید در کتاب تصحیح الاعتقاد خود مفوضه را معرفی کرده و اعتقادات آنها را بیان کرده است: «منظور از مفوضه کسانی بودند که به غلات از جهت عقیده و بخصوص اباحه گری نزدیک بوده اند، اما فرق آنها با غلات در این بود که آنها ائمه را مخلوق قلمداد می کردند ولیکن خداوند خلقت و رزق سایر موجودات و کلیه امور را به آنها تفویض کرده است.» (تصحیح الاعتقاد مفید ص ۱۳۳ تا ۱۳۵).

علامه مجلسی نیز در جلد ۲۵ بحار الانوار چند معنا برای تفویض ذکر می کند و می گوید: «اگر معنای تفویض این باشد که خدا آنها را خلق کرده و سپس کلیه امور را به آنها واگذار کرده این کفر صریح و مخالف عقل و نقل است... اما اگر معنای تفویض در امور دین و احکام باشد، دو معنا می توان برای آن قائل شد، اول اینکه آنها به رای و گمان خود هر چه را می خواستند حرام و حلال می کردند، این هم مخالف عقل و نقل است چنانکه نقل شده است گاهی پیامبر برای جواب دادن به سوال سائلی چند روز در انتظار وحی منتظر می ماند تا جواب او را بدهد. اما اینکه در برخی از احکام و حدود مثل تعداد رکعات نماز و نوافل، روزه، نحوه تقسیم ارث

و از این قبیل خداوند تعیین آن را به نبی واگذار کند و حکم او را امضاء نماید، قابل پذیرش است و به این معنا گفته شده خداوند امر دین را به پیامبرش واگذار کرده و آیه ما آتاکم الرسول فخذوه و ما نهاکم عنه فانتهوا به این مطلب اشاره دارد. معنای دیگری که برای تفویض آمده این است که امر هدایت و تربیت خلق به دست آنهاست و مردم باید برای دانستن حکم الهی به آنها رجوع کنند و چنانکه فرموده اند نحن محللون لحلاله و محرمون لحرامه. این معنا نیز مطابق عقل و نقل می باشد.»

بنابراین اگر در روایاتی آمده است که امر دین به ائمه تفویض شده به معنای واگذاری هدایت مردم به آنهاست و نه به معنای اینکه آنها هر حکمی را که بخواهند نسخ کنند و یا حلال و حرام را به دلخواه خود تغییر دهند. بنابراین با توجه به تعاریف فوق تعریفی که مؤلف از تفویض ارائه کرده است، مخدوش است. چنانکه در بحث غلو اشاره شد، داشتن توانایی ها و علم خارق العاده لزوماً به معنای صفات فوق بشری و غلو و تفویض نیست، بلکه دلیل اصلی انحراف و طرد غلات و مفوضه این بود که آنها به ائمه الوهیت و یا صفات ربوبی نسبت می دادند و یا کمالات آنها را مستقل از خداوند می دانستند و اکثر آنان قائل به اباحه گری و عدم پایبندی به احکام و عبادات بودند و به همین دلایل، ائمه آنها را لعن می کردند.

مؤلف پس از بیان تعریف معنای غلو و تفویض به معرفی پیشوایان مفوضه می پردازد. اولین کسی را که وی به عنوان رهبر مفوضه معرفی می کند مفضل بن عمر می باشد. او مفضل بن عمر را از هواداران ابوالخطاب از غلات معروف معرفی می کند و نخستین کسی که به داشتن چنین عقایدی توصیف شده است. (ص ۶۹ کتاب)

درباره مفضل هم مدح و هم ذم آمده است. نجاشی و ابن الغضائری او را متهم به غلو می دانسته اند و گفته اند که غلات در کتابهای او بسیار دست برده اند. اما شیخ مفید و شیخ طوسی او را ثقه و از اصحاب خاص امام صادق علیه السلام می دانند. شیخ

صدوق که درباره غلات و مفوضه حساسیت زیادی داشته از او در کتاب من لا یحضره الفقیه چند روایت نقل کرده است و به تصریح خود او، تمام روایات آن کتاب از نظر او ثقہ و قابل اعتماد هستند. روایاتی که کشی درباره او نقل کرده هم مدح و هم ذم مفضل می‌باشد، اگر چه اکثر روایات ذم، به جز سه مورد ضعیف می‌باشد. از بررسی مجموعه روایاتی که درباره او آمده است نمی‌توان براحتی درباره او با قاطعیت قضاوت کرد. روایاتی نشان می‌دهد که او با خطابی‌ها ارتباط داشته است، اما نوع این ارتباط خیلی روشن نیست. در کتاب کشی آمده است که عده‌ای از اصحاب به امام صادق، از غلات و پیروان ابوالخطاب شکایت کردند و گفتند کسی را معرفی کنید که ما برای دانستن احکام به او مراجعه کنیم. حضرت در پاسخ گفتند: قد اقمت علیکم مفضل اسمعوا منه و اقبلوا عنه ... (رجال کشی ص ۳۲۸). یعنی در اینجا حضرت برای مقابله با خطابی‌ها مفضل را معرفی کرده‌اند.

روایتی که البته در این میان جلب توجه می‌کند؛ در بحار جلد ۲۴ در باب انهم الصلوه و الزکوه (ص ۲۸۶) آمده است و در کتاب کشی نیز به آن اشاره شده است امام جعفر صادق علیه السلام نامه‌ای به مفضل نوشته‌اند که در آن بعضی از اقوال غلات و تفاوت آن با دیدگاه ائمه بیان شده است. از مقدمه این روایت بر می‌آید که حضرت این نامه را در پاسخ به سوالات او نوشته‌اند. از مضمون این نامه و سایر روایات چنین بر می‌آید که مفضل با برخی از غلات به دستور امام رفت و آمد داشته تا آنها را به اعتقاد صحیح راهنمایی کند. از این جهت ممکن است برخی او را به اشتباه از جمله غلات می‌دانسته‌اند.

اما از یک منظر دیگر نیز، می‌توان کلام مؤلف درباره وارد شدن آثار مفوضه در کتب روایی شیعه را نیز نقد کرد. اگر فرض کنیم مفضل رهبر شناخته شده جریان خطاییه بوده باشد. در میان روایات اهل سنت و شیعه سلسله طبقات استاد و شاگرد شناسایی شده است. مثلاً مشخص است که یک راوی از چه کسانی روایت می‌کند

و یا از چه نسخه‌هایی نقل حدیث کرده است. فهرست نجاشی نشان می‌دهد که در آن زمان چقدر دقت می‌شده که کدام کتاب از کدام طریق روایتش معتبرتر است. اینگونه نبوده که هرکس هر کتابی را بردارد و مطالبی را در آن اضافه کند و کسی هم متوجه نشود. درباره خود مفضل، نجاشی می‌گوید در آثار او دست برده شده است، اما آیا اینکه افزوده‌ها وارد کتب روایی شیعه شده است، محل بحث است.

یکی از کتابهای او که مورد استناد مؤلف هم قرار گرفته است، کتاب الهفت می‌باشد که به مفضل منسوب است. این کتاب که توسط اسماعیلیه ضبط و نشر داده شده، اخیراً مورد تحقیق توسط یکی از نویسندگان اسماعیلی قرار گرفته و او در مقدمه تصریح می‌کند که این کتاب توسط مفضل نوشته نشده بلکه آن را یکی از اسماعیلیه تألیف کرده است. ضمن اینکه مطالب این کتاب در مجموعه‌های روایی شیعه مورد استفاده قرار نگرفته است.

با توجه به این نکات نمی‌توان با قاطعیت حکم به غالی بودن مفضل داد و نه می‌توان او را سرسلسله جریان تفویض دانست. ضمن اینکه برخی علمای رجال گفته‌اند غلات در کتابهای او دست برده‌اند و نه اینکه او خود حدیث جعل کرده است. برای مثال، ما درباره ابوالخطاب و یا مغیره بن سعید از امام صادق علیه السلام روایاتی داریم مبنی بر اینکه او در کتب اصحاب ائمه دست می‌برده است و حدیث جعل می‌کرده است، در حالی که درباره مفضل، چنین مطلبی از قول معصوم نقل نشده است.

حتی اگر روایاتی که مفضل نقل کرده است، بخصوص بخش کتاب الحججه کافی را بررسی کنیم، در اکثر آنها مطلبی که نشان دهد او قائل به تفویض بوده به چشم نمی‌خورد. برای مثال اگر به کتاب رجال مرحوم آیه الله خوئی مراجعه کنیم، ایشان فهرست روایاتی را که از هر راوی در کتب اربعه آمده است نقل کرده‌اند. اگر مروری بر موضوعات این روایات بکنیم و متن آنها را بررسی کنیم مطلبی که به صراحت

درباره تفویض باشد، (اگر رکن تفویض را خالقیت و رازقیت در نظر بگیریم) بطور خاص و مستقیم از مفضل حدیثی در این باره در این کتب نقل نشده است. مؤلف پس از معرفی مفضل به عنوان بنیانگذار فرقه مفوضه، محمد بن سنان زاهری را به عنوان جانشین وی معرفی می‌نماید. (ص ۷۱ کتاب) او از اصحاب امام رضا علیه السلام بوده است. برخی از علمای رجال مثل شیخ طوسی و مفید او را توثیق کرده‌اند. در شرح حال او آمده است که به غلات تمایل داشته اما به سوی آنان نرفت و ثابت ماند. به همین دلیل برخی علمای رجال مثل نجاشی و ابن الغضائری به او نسبت غلو داده‌اند. در کتاب کشی از قول صفوان بن یحیی آمده است: «...فقصنا حتی ثبت معنا». این جمله را متأسفانه آقای مدرسی در پاورقی نقل نکرده‌اند. در حالی که تصریح دارد که او متمایل به غلات بود، اما نگذاشتیم و ثابت قدم ماند. هیچ قرینه‌ای وجود ندارد که بگوییم این جمله بعد از اضافه شده است. نکته دیگری که در اینجا باید یادآوری کنیم این است که در همین کتاب کشی آمده است که محمد بن سنان در مسجد می‌گفت اگر کسی می‌خواهد درباره معضلات (مسائل پیچیده اعتقادی) سؤال کند بیاید نزد من و اگر می‌خواهد درباره حلال و حرام و مسائل فقهی بداند برود نزد صفوان بن یحیی. در آن دوره بیشترین تلاش ائمه این بود که احکام و اعتقادات اصلی به مردم منتقل گردد. مسائل معرفتی پیچیده چیزی نبود که در کوچه و بازار به هر کس بگویند. درباره کسانی مثل جابر بن یزید جعفی، مفضل، محمد بن سنان و یاکمیل بن زیاد نقل شده که اینها اصحاب سرّ ائمه بوده‌اند. قرار نبوده که تمامی مسائل معرفتی برای همگان بازگو شود. علی‌ای حال حتی اگر او را از غالیان بدانیم، هیچ گونه سندی مبنی بر اینکه او جانشین مفضل شده و یا با او ارتباط تشکیلاتی داشته است، نداریم. نمی‌توان به صرف اینکه چند روایت مشابه از مفضل و محمد بن سنان نقل شده، آنها را با یکدیگر مرتبط دانست. ضمن اینکه هیچ جا اشاره نشده است که محمد بن سنان رئیس و یا

رهبر غلات در زمان خود بوده است.

اما محمدبن نصیر نمیری، که مؤلف او را جانشین مفضل و محمدبن سنان دانسته است (ص ۷۲ کتاب)، کسی است که به دروغ ادعای نیابت امام زمان (عج) و سپس ادعای نبوت نمود و توسط آن حضرت لعن و تکذیب گردید. او مشهور به فسق و اباحه‌گری بود و فرقه نصیری را بنیانگذاری کرد. اما در هیچ کتاب رجالی و تاریخی کوچکترین نقلی درباره اینکه او با مفضل و یا محمدبن سنان ارتباطی داشته، نیامده است. معلوم نیست چگونه مؤلف او را جانشین آن دو معرفی می‌کند، در حالی که درباره مفضل و محمدبن سنان کسی ادعای اباحه‌گری نکرده است. در هیچ یک از کتب معتبر روایی شیعی از او روایت نقل نشده است. مؤلف سپس حسین بن حمدان خصیبی را به عنوان جانشین او معرفی کرده و کتاب هدایه الکبری او را به عنوان یکی از مهمترین مصادر فرقه مفوضه می‌شمارد (ص ۷۳ کتاب). بنابر نقل نجاشی و ابن الغضائری او از غلات بوده و ظاهراً همکاری هایی با خلفای عباسی داشته است. با این حال مدرکی درباره ارتباط او با محمدبن نصیر وجود ندارد. اگرچه علامه مجلسی برخی از روایات کتاب او را در بحار آورده است، با این حال کتاب او ارزش چندانی نداشته و در مصادر متقدم شیعی از آن روایت نشده است. نکته ای که باید توجه کرد، این که سران غلات و مفوضه از دایره تشیع خارج شده اند و ائمه ما آنها را مشرک می‌دانستند. بنابراین نمی‌توان آنها را جزء مجموعه شیعه به حساب آورد. هیچ نقل قولی دال بر ارتباط تشکیلاتی این چهار نفر به عنوان رؤوس مفوضه، وجود ندارد و ادعای مؤلف تنها مبتنی بر حدس و گمان است.

نکته دیگر اینکه از بررسی کتابهای رجال مثل رجال نجاشی و ابن الغضائری مشخص می‌شود که در قرن چهارم حساسیت شدیدی دربارهٔ بر ساخته‌های مفوضه بوده است. مثلاً برخی از علمای قم مثل سعدبن عبدالله اشعری و محمدبن عیسی

بسیار در این مورد سخت‌گیر بوده‌اند و حتی محدثینی که در نقل روایات خود توجه لازم را نمی‌کردند از شهر قم اخراج می‌کردند. این سخت‌گیری تا آنجا پیش می‌رود که مرحوم شیخ صدوق انکار سهو النبی را نشانه غلو می‌داند. با وجود این سخت‌گیری‌ها، نمی‌توان براحتی ادعا کرد که بسیاری از مطالب مفوضه و غلات براحتی وارد کتب شیعه شده است و کسی هم در آن زمان متوجه نشد.

نکته‌ای را هم درباره مسئله سهو النبی اشاره کنم: روایاتی نقل شده است که صدوق آنها را در کتابش آورده به این مضمون که پیامبر در نماز دچار سهو شدند. شیخ صدوق در توضیح این روایت می‌گوید ما قائل به این نیستیم که پیامبر سهو می‌کند بلکه قائلیم که گاهی خداوند در مسائلی جزئی، و نه در باب تبلیغ احکام، ممکن است پیامبر را به سهو دچار کند تا برای مردم شائبه ربوبیت درباره آن حضرت ایجاد نشود. شیخ صدوق می‌گوید که نشانه اهل غلو این است که مشایخ قم را به تقصیر متهم می‌کنند. یعنی از آنجایی که ما قائل به سهو النبی هستیم ما را متهم به تقصیر می‌کنند. شیخ مفید بطور مفصل به این مسئله اشکال وارد کرده است. او می‌گوید نشانه غلو این است که ببینیم چه چیزی غلو است و چه کسی حرف غلو آمیز می‌زند، نه اینکه هر کس مشایخ قم را مقصر دانست، غالی باشد. (جهت بررسی بیشتر، خوانندگان گرامی می‌توانند به مقاله‌ای که توسط جناب آقای طارمی در کنگره بزرگداشت شیخ مفید در باره اختلاف شیخ صدوق و مفید در این مسئله نگاشته‌اند مراجعه فرمایند.)

مؤلف محترم در پاورقی صفحه ۶۳ اسامی برخی از افرادی را که به آنها نسبت غلو داده شده نقل می‌کنند، که البته بعضی از آنها قطعاً جزء غلات بوده‌اند، اما درباره همه آنها اتفاق نظر در میان علمای رجال وجود ندارد و نمی‌توان با قطعیت حکم به غالی بودن آنها داد. مثلاً چند نمونه را اشاره کنیم: احمد بن محمد سیاری از کسانی است که کلینی از آنها روایت کرده است. برخی از احادیث مربوط به تحریف

قرآن از او نقل شده است. به این نکته مهم باید توجه کنیم که افرادی مثل کلینی و شیخ صدوق خودشان رجال شناس بوده اند و کتاب رجال داشته اند. چنین نبوده که از هر کسی حدیث و روایت نقل کنند. ضمن اینکه خود نجاشی درباره این فرد می‌گوید: أخبرنا الحسين بن عبيد الله قال: حدثنا أحمد بن محمد بن يحيى وأخبرنا أبو عبد الله القزويني قال: حدثنا أحمد بن محمد بن يحيى، عن أبيه قال: حدثنا السيارى، إلا ما كان من غلو وتخليط. یعنی ما از سیاری روایت کردیم بجز آنچه که غلو و تفویض بود. (رجال النجاشی - ص ۸۰). این مطلب نشان می‌دهد که پیرایش منابع حدیثی در آن زمان مطرح بوده و اتفاقاً به علت حساسیتی که وجود داشته، بسیاری از احادیث ائمه نقل نشده است. خود شیخ صدوق در کتاب توحید در یکی از ابواب می‌گوید نزد من روایاتی در این باب هست که همه آنها صحیح است، اما چون ممکن است معنای صحیح آن را عده‌ای متوجه نشوند من آنها را نقل نمی‌کنم. (توحید صدوق - باب ما جاء فی الرویه - ص ۱۱۹).

نمونه دیگر، جعفر بن محمد بن مالک که نجاشی و ابن غضائری او را تضعیف کرده اند. اما همین نجاشی می‌گوید: من تعجب می‌کنم که چگونه اساتید ما ابوعلی ابن همام و ابو غالب زراری از او روایت کرده اند. خود این مطلب نشان می‌دهد که درباره این فرد، اقوال مختلفی بوده و همه او را ضعیف نمی‌دانسته اند.

درباره داود بن کثیر رقی، کشی در کتابش چنین می‌گوید: قال أبو عمرو: يذكر الغلاة أنه من أركانهم، وقد يروى عنه المناكير من الغلو، وينسب إليه أقاويلهم ولم أسمع أحدا من مشايخ العصابة يطعن فيه... (اختبار معرفة الرجال - الشيخ الطوسي - ج ۲ - ص ۷۰۸) می‌گوید غلات او را از خودشان می‌دانند، اما من درباره او روایتی از مشایخ که در طعن او باشد ندیدم.

درباره ابوبصیر، از کتاب کشی مطلبی از قول علی بن حسن فضال نقل کرده اند. علی بن حسن فضال، فطحی مذهب اما مورد وثوق بوده است، و کتابی در زمینه

رجال داشته که البته کتاب او در دست نیست. منقولاتی از او در کتاب کشی نقل شده که البته در کتب دیگر نیامده از جمله این مطلب: **فسألته هل یتهم بالغلو؟ فقال: أما الغلو: فلا لم یتهم، ولكن کان مخلطاً.** (اختیار معرفة الرجال - الشيخ الطوسی - ج ۱ - ص ۴۰۴ و ۴۰۵) خود کشی در جای دیگری می‌گوید که ابوبصیر از اصحاب اجماع بوده است. ضمن اینکه در کتب رجال، از دو نفر به نام ابوبصیر نام برده شده: ابوبصیر مرادی و ابوبصیر اسدی، و اختلاف است که این روایات درباره کدام یک از آنهاست. آنقدر این اختلاف مهم است که علمای رجال چندین رساله درباره همین موضوع تألیف کرده‌اند. ظاهراً این نقل قول کشی درباره ابوبصیر مرادی است. نجاشی درباره ابوبصیر اسدی می‌گوید: **ثقه وجیه. به هر حال هدف این بود که نشان دهیم نمی‌توان درباره تمامی افرادی که مؤلف در پاورقی‌های کتاب از آنها نام برده است براحتی قضاوت کرد. حداکثر چیزی که می‌توان گفت این است که درباره آنها اختلاف است.**

مؤلف بعد از معرفی جریان غلو به معرفی جریان معتدلی از اصحاب ائمه می‌پردازد که صرفاً ائمه را علمای ابرار می‌دانستند. مهمترین شخصیت‌های این جریان را عبدالله بن ابی‌یعفور و ابان بن تغلب معرفی می‌کند (ص ۷۴ کتاب). در قسمت‌های قبل ما به روایتی که اختلاف ابن ابی‌یعفور و معلی بن خنیس درباره مقامات ائمه بود، پرداختیم و نشان دادیم که برداشتی که مؤلف از آن روایت دارند صحیح نیست. آقای مدرسی در جایی یکی از شاخصه‌های تفویض را تشریح احکام می‌داند و اینکه ائمه هرچه را خواستند می‌توانند حلال و یا حرام نمایند. در حالی که در کتاب کشی روایتی از عبدالله بن ابی‌یعفور آمده است که کاملاً با تعریف ایشان از تفویض و معرفی ایشان از عقائد ابن ابی‌یعفور تناقض دارد. **عن عبدالله بن ابی‌یعفور، قال: قلت لأبی عبدالله علیه السلام: والله لو فلقتم رمانة بنصفین، فقلت هذا حرام و هذا حلال، لشهدت أن الذی قلت حلال حلال، و ان الذی قلت حرام حرام، فقال: رحمک الله.** (اختیار معرفة الرجال - الشيخ الطوسی - ج ۲ - ص ۵۱۸ - ۵۱۹) در اینجا ابن ابی‌یعفور که

شاخصه جریان اعتدالی از نظر مؤلف است، می‌گوید اگر شما اناری را نصف کنید و بگویید نصف آن حلال و نصف دیگر آن حرام است من آن را از شما قبول می‌کنم. در واقع او می‌گوید هرچه را شما بگویید حلال است و هر چه را شما بگویید حرام است. بنابراین این نتایجی که ایشان گرفته اند که ابن ابی‌یعفور قائل به عصمت و یا نصّ الهی نبوده، چندان پایه‌ای ندارد.

مؤلف در پاورقی صفحه ۷۷ کتاب برای آشنایی بیشتر با نظرات ابن ابی‌یعفور، خواننده را به چند روایت ارجاع داده است که اتفاقاً خود این روایات نشان دهنده این است که برداشت ایشان درباره عقاید ابن ابی‌یعفور صحیح نیست:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَعْفُورٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ لَا يَمُوتُ الْإِمَامُ حَتَّى يَعْلَمَ مَنْ يَكُونُ مِنْ بَعْدِهِ فَيُوصِي إِلَيْهِ. (کافی ج ۱ صفحه ۲۷۷)

عن عبدالله بن ابی‌یعفور عن ابی‌عبدالله عليه السلام قال كان علي بن ابی‌طالب عليه السلام عالم هذه الأمة و العلم يتوارث و ليس يمضى منا أحد حتى يری من ولده من يعلم علمه و لا تبقى الأرض يوماً بغير إمام منا تفزع إليه الأمة قلت يكون إمامان قال لا إلا و أحدهما صامت لا يتكلم حتى يمضى الأول. (بحار الانوار ج ۲۳ صفحه ۵۳)

چنانکه می‌بینیم این روایات به هیچ وجه نمی‌رساند که عبدالله بن ابی‌یعفور امام را صرفاً عالم و دانشمند می‌دانسته، بلکه اتفاقاً نشان می‌دهد که او امامان را مفترض الطاعة می‌دانسته که امت به آنها پناه می‌برند و اینکه او معتقد بوده که زمین هیچ‌گاه از امام خالی نمی‌ماند. روایت دیگری را ایشان از کسی نقل کرده اند و آن را از ساخته‌های غلات علیه ابن ابی‌یعفور می‌دانند (ص ۷۷ کتاب، پاورقی ۴). امام صادق عليه السلام از یکی از اصحاب می‌پرسند که آیا در تشییع جنازه عبدالله شرکت کردی؟ او هم می‌گوید بله و جمعیت زیادی آمده بودند. امام می‌فرمایند: انک ستری فیها من مرجئه الشیعه کثیرا. (رجال کشی ج ص ۲۴۷) می‌گویند بسیاری از کسانی که شرکت کرده بودند از مرجئه شیعه بودند. ما اصطلاح مرجئه را معنی کردیم. گفتیم در آن زمان و در زبان ائمه، مرجئه به کسانی اطلاق می‌شد که قائل بودند

خلافت امیر مؤمنان به تاخیر (ارجاء) افتاده است و دو خلیفه اول را مقدم بر ایشان می دانستند. در اینجا امام می گویند که خیلی از کسانی که آمده بودند از این گروه بودند، نه اینکه هرکس در این تشییع جنازه شرکت کند از مرجئه است. مؤلف می گوید کسانی که با ابن ابی یعفور اختلاف داشتند این روایت را جعل کرده اند. اولاً این نقل چه ارتباطی به ابن ابی یعفور دارد؟ آیا می توان بر این اساس به او نسبت مرجئه داد؟ ثانياً مؤلف چگونه نتیجه گرفته است که غلات این روایت را جعل کرده اند؟

در پاورقی ۲ صفحه ۷۵ کتاب، ایشان ابان بن تغلب را از افراد شاخص جریان اعتدالی دانسته است. ابان بن تغلب فقیه برجسته ای است و امام صادق بسیار به او علاقه داشتند و نزد علمای شیعه هم جلیل القدر است. نقل قولی را از ابان نقل می کنند و به استناد آن نتیجه می گیرند که او صرفاً ائمه را علمای ابرار می دانسته است. جریان این است که در مجلس ابان فردی می آید و از او سوال می کند که چند نفر از اصحاب پیامبر در جنگ جمل و صفین همراه علی بن ابیطالب علیه السلام شهید شدند؟ ابان پاسخ می دهد که تو می خواهی فضل علی علیه السلام را از طریق کسانی که او را تبعیت کرده اند بشناسی؟ در حالی که ما آن افراد را به دلیل تبعیتشان از علی فاضل می دانیم. سپس ابان می افزاید: شیعه کسی است که پس از وفات پیامبر به دنبال علی بن ابیطالب رفته است. امروز هم شیعه کسانی هستند که به دنبال جعفر بن محمد رفته اند. (رجال نجاشی ص ۱۲). مؤلف از این نقل قول نتیجه گرفته اند که ابان سایر خصوصیات ائمه را که در عقائد شیعه مطرح است مثل علم غیب و عصمت، قبول نداشته است. در حالی که به صرف یک روایت نمی توان درباره اعتقادات یک فرد اظهار نظر کرد. روایات بسیار زیادی از ابان در کتب روایی نقل شده که اتفاقاً این نظر را رد می کند.

مثلاً یک مورد را اینجا نقل می کنیم: «عن أبان بن تغلب قال سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وآله: من أراد أن يحيى حياتي ويموت ميتتي ويدخل جنة ربي جنة

عدن غرسها ربی بیده، فلیتول علی بن ابی طالب ولیتول ولیه ولیعاد عدوه ولیسلّم الأوصیاء من بعده، فإنهم عترتی من لحمی ودمی، أعطاهم الله فهمی و علمی. إلی الله أشکو من أمتی المنکرین لفضلهم والقاطعین صلتی...» (بصائر الدرجات ص ۷۰).

یکی دیگر از شواهدی که مؤلف نقل کرده درباره فضل بن شاذان نیشابوری است. مؤلف در صفحه ۸۹ کتاب، ادعا می‌کند که فضل، امام را انسانی عادی می‌دانسته که به احکام آگاهی داشته و تفسیر صحیح قرآن نزد اوست. احادیث صحیح‌ه‌ای از امام حسن عسکری علیه السلام در مدح وی وارد شده که نشان از جلیل‌القدر بودن او دارد. شاهد مؤلف روایتی است در کتاب عیون اخبار الارض علیه السلام، ج ۲، صفحه ۲۰ که فضل بن شاذان از محمد بن اسماعیل از امام رضای علیه السلام نقل کرده که فرموده‌اند: الائمه انهم علماء صادقون مفهمون محدثون. این روایت اشاره به مفهم و محدث بودن ائمه اشاره دارد. محدث کسی است که صدای ملائکه را می‌شنود و در قرآن هم به آن اشاره شده است. مثلاً حضرت مریم و یا ساره همسر حضرت ابراهیم محدث بوده‌اند. یعنی صدای ملائکه را می‌شنیدند و با آنها گفتگو می‌کرده‌اند. در روایات ائمه از این حالت به عنوان «نکت» و «نقر» هم تعبیر شده است. بنابراین، از این روایت به هیچ وجه نمی‌توان برداشت کرد که فضل بن شاذان، امام را صرفاً یک دانشمند عادی می‌دانسته است.

اشکالی که در بسیاری از قسمتهای این کتاب به مؤلف وارد است، این است ایشان هیچ معیار و ملاکی برای پذیرش و ردّ روایات تاریخی مشخص نمی‌کنند و صرفاً در جهت نتیجه‌گیری مطلوب خودشان، روایاتی را که می‌پسندند ملاک قرار می‌دهند. گاهی هم از بعضی روایات به گونه‌ی دیگری برداشت و نتیجه‌گیری می‌کنند که با مراجعه به متن اصلی، خواننده متوجه می‌شود که برداشت ایشان کاملاً اشتباه است. گاهی هم قسمتی را نقل می‌کنند و قسمتی از روایت را نقل نکرده‌اند که معنای آن کاملاً تغییر می‌کند. شرح سایر مواردی که ایشان درباره جریان تفویض نقل می‌کنند، به گفتارهای دیگر موکول می‌شود.